

УДК 81' 373.21

Бура І.В., Романів О.Я., Яроменко О.В.

ЕТНО-РЕЛІГІЙНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ТОПОНІМІЇ ВЕЛИКОЇ ВОЛИНИ

У статті проаналізовано етнотопоніми та топоніми релігійно-культурного значення Рівненської та Волинської областей у складі етногеографічного регіону Великої Волині. Здійснено систематизацію назв населених пунктів, їх місцевостей та природних об'єктів, назви яких мають етнімічне та релігійно-культурне походження. Розкрито значення топонімів як джерела географічних знань.

Ключові слова: топоніміка, етнотопоніми, топоніми релігійно-культурного значення.

В статье проанализированы этнотопонимы и топонимы религиозно-культурного значения Ровенской и Волынской областей в составе этногеографического региона Большой Волины. Осуществлена систематизация названий населенных пунктов, их местностей и природных объектов, названия которых имеют этнонимическое и религиозно-культурное происхождение. Раскрыто значение топонимов как источника географических знаний.

Ключевые слова: топонимика, этнотопонимы, топонимы религиозно-культурного значения.

The ethnotoponyms and toponyms of religious significance of the Rivne and Volyn oblasts as components of the ethnogeographic region Velyka Volyn have been analysed in the article. The systematisation of the names of the inhabited localities, their terrains and natural objects has been performed. The significance of toponyms as a source of geographical knowledge was discovered.

Keywords: toponymics, ethnotoponyms, the toponyms of religious significance.

*Постановка наукової проблеми та її значення. Як соціальне явище топоніми відображають властивості об'єкта, подаючи їх крізь призму людського уявлення, акумулюють та зберігають протягом віків важливу інформацію. Терміни для позначення будь-якого етносу або етнічної спільності (роду, племені, племінного союзу, народу, народності, нації) дістали назву *етнотопоніми (етноніми)*, а назви пов'язані з релігійно-культурними святами (процесами) та спорудами йменують *топонімами релігійно-культурного значення*.*

Вагомим є вивчення даного виду топонімів, як закономірно організованої системи, оскільки вони відбивають етнонаціональні й духовно-культурні процеси життя населення, виступаючи словотвірними основами ряду географічних назв досліджуваної території. Етноніми й топоніми релігійно-культового походження сприяють кращому пізнанню генези формування сучасної етнонаціональної та релігійно-культової структури етнографічного регіону Великої Волині, оскільки містять свідчення про перебування на території давніх племен, національних етнічних груп та розкривають збереженні у власних назвах риси архаїчних релігійних вірувань, притаманних місцевому населенню, тим самим несуть цінну інформацію для дослідників різних галузей знань, зокрема географії, етнографії, лінгвістики, історії, археології.

Аналіз досліджень проблеми. В статті розглянуто та узагальнено положення досліджень географо-топонімічного простору, враховуючі понятійно-термінологічний апарат географічного, лінгвістичного та історичного аналізу територій, на предмет вивчення географічних назв, які мали місце у працях Жучкевича В., Мурзаєва Е., Ніконова В., Поспелова Є., Потебні О., Суперанської О., Толстого Н., Тутковського П. та інших. Дослідженню топонімів у сучасних реаліях територій Рівненської та Волинської областей присвячені наукові праці Василюк Л., Пури Я., Шульгач В., Яроменко О. та інших. Проте питання вивчення етнотопонімів та топонімів релігійного-культового значення залишається недостатньо розкритим.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Топоніми зумовлені історичними подіями, умовами навколишнього середовища й здійснюються засобами мови, не є чимось сталим і незмінним, адже, один і той самий об'єкт може отримувати нові назви в залежності від спектру його застосування. Проте, часто розкривають такі процеси і явища, про які не збереглося інших свідчень. Досить необхідною, але складною й делікатною є проблема з'ясування етнічних процесів. Не завжди можна з упевненістю сказати, що топонім походить від назви етносу, а не навпаки, адже багато давніх народів отримали свої найменування саме від географічних об'єктів (назв річок, гір, озер тощо).

Результати географо-топонімічного аналізу свідчать, що наприклад, назви волинських сіл Чемерин і Чемеринці не мотивовані назвою рослини «чемериця» або «чемерник», їх етимологію виводять від «кімер, кіммерієць», що пов'язано з кіммерійцями, найдавнішими племенами, які населяли південні райони України ще в IX–VII ст. до н. е. та про яких залишилися лише міфологічні згадки [3, с. 28].

Донині мовна пам'ять українців зберігає назви наших прадавніх етнічних груп. Відомо, що найдавнішими слов'янськими племенами, які проживали на території Волині були дуліби, бужани, волиняни. У «Літописі Руському» чітко вказується територія локалізації племені

дулібів: «дуліби тоді жили по Бугу, де нині бужани і волиняни». У VI ст. н. е. на території Волині й Прикарпаття існував міцний союз східнослов'янських племен, очолюваний дулібами, який був здатний протистояти навалі готів. Але центр цієї слов'янської прадержави слід шукати південніше сучасної Волинської області, оскільки ці землі у II-V ст. були загарбані готами. За археологічними знахідками перші поселення на Волині з'явилися у VI-VII ст. Про те, що Волинь знаходилась за межами Дулібського союзу, а етнотопоніми ніколи не виникають на терені проживання свого етносу, вони з'являються лише на його периферії або на території інших народів свідчить і волинська ойконімія. Адже, назва етнічної групи "дуліби" залишила свій слід у найменуваннях п'яти населених пунктів Дуліби у Волинській області та одного на теренах Гошанського району Рівненщини.

Краєзнавець М. Брицун-Ходак зазначав, що в пам'яті населення колишньої Деревлянщини донині живе слава старих городів VIII–XII віків: «Город був,.. городище зосталося, городисько на горі» – переказують старі люди. А історики І. Крип'якевич та Б. Гнаткевич у «Історії українського війська» (1936 рік) підкреслюють: «Північні землі і досі вкриті великим числом городищ та валів, окопів, що залишилися по давніх городах». На Волині нараховують близько 450 таких городищ, і ми можемо стверджувати, пам'ять про наші прадавні городи залишилася у географічних назвах населених пунктів: с. Городок є у Рівненській, а Підгородне (їх два) у Волинській області, села Городище є у Волинській та Рівненських областях.

Розселення давніх слов'ян відбувалося вздовж річок та озер, тому саме назви водних об'єктів відігравали основну роль у номінації племен: дуліби, бужани, сіверяни, тиверці... Етнонім деревляни (деревичі, древляни) теж ймовірніше виводити не від загальної назви «дерево» (люди не жили на деревах, та й лісами в давнину були вкриті величезні території, де проживало не одне плем'я), а від р. Дерева, яка колись протікала на півдні Волині і впадала в Случ. На сьогодні збереглася похідна від Дереви річка Деревичка, на берегах якої розташовані села Малі і Великі Деревичі.

Прикладом назв-етнонімів досліджуваного регіону є й такі назви населених пунктів, як сс. Деревляни, Дуліби, м. Ківерці, сс. Подоляни, Поляни, Половці, смт. Печеніги, с. Серби, смт. Торчин, смт. Узин, с. Ятвяги та інші [11]. Ряд поселень етногеографічної Волині розповідають про зв'язок колишнього населення з іншими племенами та народами: назви сіл Литвини, Литва та Літвиця генетично пов'язані з словом «литвин» (саме так називали білоруське населення краю), а с. Жмудче від «жмудь» (назви литовського населення нижньої течії р. Німан); Угриничі, Угринів (угри, угорці); Голендри, на сьогодні Голядин (голландці); а також сс. Боратин Чеський та Озеряни Чеські, Бискупичі Шляхетські, с. Німецьке та інші [2, с. 16-33]. Згадки про перебування інших етносів на території Волині читаємо у назвах місцевостей, кутків чи урочищ. Лише на території

сіл Рівненського району зустрічаємо: «колишня земля чеських переселенців» названа «Чеські поля» (с. Переділи), «Чеська Лінія» біля с. Омеляна та горб «Чехи» у с. Гориньград; «місце осілости поляків» – Шляхта (с. Милостів); урочище Циганівка поблизу с. Олександрія тощо[9].

Про те, що на досліджуваній території здавна проживало багато національних меншин засвідчують й лімноніми (назви озер): Циганове (с. Волоша Сарненський р-н) та Жидівське (с. Горбаків Гошанський р-н).

Топоніми релігійно-культурного значення являють невід’ємну частину багатой духовної культури українського народу. Серед них особливо цінними є топоніми, що відображають дохристиянські вірування наших предків. Адже Волинське Полісся є один з найдавніших регіонів формування міфологічного світогляду. Воно згадується у Велесовій Книзі: «І там на півночі оселилися на ній. І назвали Дніпро Прип’яттю». Дослідник «Велесової Книги» Б. Яценко вважає, що написана ця українська пам’ятка V-IX ст. на Західному Поліссі, оскільки вона «сама вказує на басейн ріки Прип’яті, як на місце, звідки походить», а крім того, лінгвістичний, етнографічний та історичний матеріал «Велесової Книги» чітко накладаються один на одного саме в районі Західного Полісся [3].

У територіальному розміщенні топоніми релігійно-культурного значення відбивають релігійно-культурні уявлення населення. Найбільше таких назв збереглось у північній поліській частині Волинської та Рівненської областей, де язичницькі божества населяли практично весь оточуючий поліщуків простір: озера, річки, ліси, болота, житло тощо [2, с. 16]. Зіставляючи факти давньоіндійської культури з деякими українськими реаліями С. Наливайко з’ясовує важливі слов’яно-індійські паралелі: індійський корінь «шак», який означає «могутній», наявний у назві міста Шацьк та Шацьких озерах – якраз там, де в назвах озер, містечок та урочищ наче застигли імена богів, царів та героїв із давньоіндійських міфів [3, с. 28].

Отже, язичництво наших пращурів є значним етапом у розвитку східнослов’янської духовності, який виводить свої витoki ще з глибин індоєвропейської культури. Імена язичницьких богів збереглися у численних назвах поліських урочищ, озер, лісів, боліт; зустрічаються й населені пункти, найменування яких пов’язані із теонімами (іменами божеств). Так, від Мокош – жіночого божества, втілення Матері-Сирої землі похідні назви хутора Мокошин (поблизу озера Світязь) Шацького р-ну та села Мукошин Любешівського району; острів Велесовщина серед непрохідних боліт (трясовин і мочарів) р. Луг, де згідно з переказами «стояв у давнину ідол бога Велеса – бога скоту» [10, с. ?], від найменування бога вітрів – Стрибога, походить назва болота Стрибуж у с. Межисить Ратнівського р-ну Волинської області [4, с. 401]. Від імені бога Сварога похідна назва села Сварицевичі Дубровицького р-ну Рівненщини, а з іменем бога світла Хорса (Корта) – «небесного ока», пов’язані волинські ойконіми: с. Кортеліси (Рожищенський р-н) та с. Корост

(Сарненський р-н); урочище Курсині у с. Береськ та хутір Корисні (Рожищенський р-н); ліс Кортун у Ковельському повіті [10, с. 227] та інші.

У Рівненській області є села Святе (Здолбунівський р-н) та Свяття (Рівенський р-н). Очевидно «святе» первинно означало «чисте, хороше» («свята правда», «святе повітря»), згодом отримало інше значення – «молоде», «золоте», «місце де святили воду». Понад десять озер Волинського Полісся носять назву «Святе», «Святське». Такі озера часто населялися головними божествами, про що говорять назви урочищ, місцевостей та боліт. Так, болото Яреве знаходиться поблизу озера Святого Ратнівського р-ну, а озеро Святе в Маневицькому районі оточене болотами Засвяття й Турнеки; на берегах озера Святого (межиріччя Стиру і Стоходу) розташоване урочище Перик, а урочище Свяття знаходиться у однойменному селі, Свячений лужок в с. Городок Рівненського району .

Релігійний відтінок мають й численні Білі та Чорні озера регіону, в назвах яких відлунює боротьба добрих та злих сил (Білобога та Чорнобога): озеро Біле (Володимирецький р-н Рівненщини та Любешівський р-н Волинської області), Чорне озеро та Чорна річка (Рівненський р-н) [5, с. 38]. На території регіону зустрічаються й такі назви як, Чортова гора (с. Городок), болото Чортове (с. Котів), поле-пасовисько Чорторії (с. Бронники), які вказують на їх містичне походження, оскільки люди вважали їх населеними нечистою силою [9].

Ймовірно, що численні поліські Лисі Гори пов'язані не стільки з особливостями рельєфу місцевості, а скільки з місцями поклоніння та жертвоприношень дохристиянським божествам. П.А. Тутковський зазначав: «В языческие времена у славян горы были обычным местом, где ставились идола и совершались жертвоприношения. Почти во всех славянских странах существуют свои «красныя», «червонныя», «руссыя», «гремучия», «поклонныя» и «святые горы» [2, с. 27]. Не виключно, що ці обряди супроводжувалися розпалюванням ритуальних вогнищ, вирубування дерев для яких спричиняло облісіння (лісіння) первісно лісових територій [7, с. 82]. Велика кількість «Лисих Гір» на низинному Поліссі пояснюється традицією у слов'ян називати місця здійснення язичницьких обрядів – «Лисими горами», навіть якщо вони відбуваються і на незначному підвищенні. В топонімії Волинської області збереглося ряд населених пунктів із назвою Лиса Гора, Лисуха, Лисоха. Горби, ліси та урочища з подібними назвами є поблизу сіл Дуліби й Озеряни (Турійський р-н), Радошин (Ковельський р-н), Тур (Ратнівський р-н), Білосток й Сирники (Луцький р-н), Грибовиця, Павлівка (Іваничівський р-н) тощо.

Із приходом християнства з'явилися назви сіл Преображенське (сучасне с. Гайове Ківерцівський район) та с. Чесний Хрест Володимирського повіту (де був монастир «Чесного Животворчого Хреста») тощо. У Рівненській області серед назв сіл мотивованих християнськими догматами є Богушівка (Млинівський р-н), Богуші

(Березнівський р-н), Спасів (Здолбунівський р-н), Каноничі (Рокитнівський р-н) [12, с. 113-116].

Впорядкувати послідовність вивчення географічних назв населених пунктів території етногеографічної Великої Волині з метою виявлення основних закономірностей їхньої просторової організації та внутрішньої структури покликаний територіальний аналіз, як аналіз основних типів географо-топонімічних структур, що знаходить відображення у географо-топонімічній схемі (рис.1). В основу покладено генетичний принцип, що дозволив пояснити причини формування, розвитку та обособлення топонімів, на прикладі ойконімів, зумовлених етнічними та релігійно-культурними процесами.

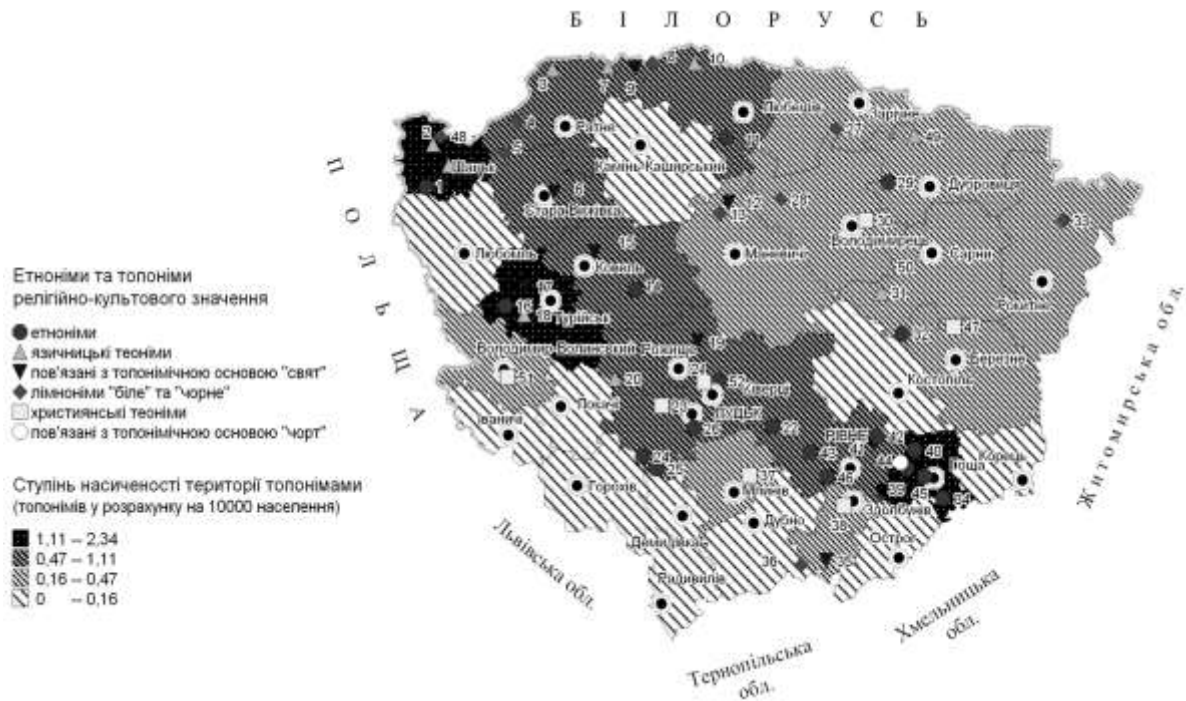

Рис. 1. Етноніми та ойконіми релігійно-культурного значення Великої Волині

Цифрами на карті позначені: 1- с. Голядин, 2 - с. Мокошин, 3 - с. Кортеліси, 4 - оз. Чорне, 5 - оз. Біле, 6 - оз. Святе, 7 - бол. Стрибуж, 8 - оз. Біле, 9 - оз. Святе, 10 – хут. Мукошин, 11 – Угриничі, 12 - оз. Святе, 13 - оз. Біле, 14 – с. Жмудче, 15 - оз. Святе, 16 – с. Дуліби, 17 - оз. Святе, 18 - о. Велесовщина, 19 - оз. Святе, 20 - урочщ. Курсині, 21 – с. Преображенське (Гайове), 22 – с. Чемерин, 23 – с. Богушівка, 24 – с. Угринів, 25 – с. Озеряни Чеські, 26 – с. Боратин Чеський, 27 - оз. Чорне, 28 - оз. Біле, 29 – с. Літвиця, 30 – с. Каноничі, 31 – с. Корост, 32 - бол. Циганове, 33 - оз. Біле, 34 – с. Дуліби, 35 – с. Святе, 36 - р. Чорна, 37 – с. Богушівка, 38 – с. Спасів, 39 – Подоляни, 40 – с. Полівці, 41 – с. Свяття, 42 - урочщ. Циганівка, 43 - урочщ. Шляхта, 44 - бол. Чортове, 45 - бол. Жидівське, 46 - урочщ. «Чеська Лінія», 47 – с. Богуші, 48 - оз. Чорне, 49 – с. Сварицевичі, 50 – с. Корост, 51 – с. Чесний Хрест, 52 – с. Чемерчин.

Відповідно до географо-топонімічного підходу на території даного регіону можна виділити три розпорошені ареали найбільш насичені топонімами даного виду: Шацький, Турійський, Гощанський. Досить чітку територіальну локалізацію і характерну єдність формуючих її компонентів,

зокрема язичницьких теонімів прослідковуємо на території Шацького, Турійського, Ратнівського, Старовижівського та частково Ковельського адміністративно-територіальних районів Волинської області, як одних із найдавніших територій формування міфологічного світогляду поліщуків. Водночас назви населених пунктів пов'язані з християнськими віруваннями переважають на південному заході Волинської області та поодинокі зустрічаються по всій території Рівненщини. Етноніми знаходимо на усій території з чіткою локалізацією в межах Гощанського та Рівненського районів, що викликано різноманітністю етносу та більшою кількістю національних меншин у південно-східній частині досліджуваного регіону.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У назвах населених пунктів та природних об'єктів Рівненської та Волинської областей у складі етногеографічного регіону Велика Волинь збереглася значна кількість етнотопонімів та топонімів, пов'язаних із релігійним життям населення. Переважна більшість етнонімів регіону зумовлені назвами племен (дуліби, древляни) та національних меншин (чехи, німці, поляки), що проживали на цій території, а топонімів релігійно-культового значення із дохристиянськими язичницькими віруваннями наших пращурів. Вважаємо, що вивчення етнотопонімів та топонімів релігійного-культового значення сприятиме кращому пізнанню етнічної структури населення краю (етнічних груп, що тут мешкали), а відображення у географічних назвах тих вірувань, які були властиві нашим далеким пращурам допоможе краще дослідити релігійну культуру у історичній ретроспективі.

Використані джерела:

1. Адміністративно-територіальний поділ Волині X ст. – 1939 р. / Довідник ДАВО. – Луцьк, 1982. – С. 9.
2. Василюк Л. Л. Топоніми Волині як джерело географічних досліджень / Л. Л. Василюк. – Луцьк: [Б. в.], 1999. – С. 16-33.
3. Велесова Книга: Легенди. Міфи. Думи. Скрижалі буття українського народу / I тис. до н. д. – I тис. н. д. / Упорядк., ритм. Переклад, підгот. автентичного тексту, довід. мат. Б. Яценка / Заг. ред. В. Довгича. – К., 1995. – С.28.
4. Грушко Я. О. Словарь славянской мифологии / Я. О. Грушко, Ю. М. Медведев. – Нижний Новгород: Русский купец, 1996. – 401 с.
5. Історія релігії в Україні: У 10 т. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – Т.1.: Дохристиянські вірування, прийняття християнства. – К., 1996. – С. 38.
6. Козак Д. Дуліби: пошуки генези / Д. Козак // Минуле і сучасне Волині: О. Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої конференції – Луцьк, 1998. – С. 152.
7. Ляцук Б. Ф. Географічні назви Українських Карпат і прилеглих територій: навч. Посібник / Б. Ф. Ляцук. – К., 1993. – С. 82.
8. Повість врем'яних літ: Літопис (за Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. – К., 1990. – С. 18;
9. Пура Я. О. Наш край у назвах / Я. О. Пура. – Рівне : [Б. в.], 1994. – 217 с.
10. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р.). – Т. 1. – Вінніпег-Канада, 1984. – 227 с.
11. Янко М. Т. Топонімічний словник України: словник-довідник / М. Т. Янко. – К.: Знання, 1998. – 432 с.
12. Ярошенко О. В. Соціально-економічна зумовленість назв населених пунктів Рівненщини / О. В. Ярошенко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк. – 2009. – № 8. – С. 113–116.